

ד"ר זהר עמר

ברכת לחם האנג'רה העשוי מטף 1

ראשי פרקים

א. הגדרת 'דגן' ויחס הטף אליו

ב. מיני דגן בעלי מעמד מיוחד

ג. מעמדו של לחם עיקרי באזור מסויים

ד. סיכום ומסקנות

* * *

בקרוב 1 יהודי אתיופיה שעלו לארץ-ישראל נפוצים מאכלים שונים שנהגו לאכול בארץ מוצאם. המאכל המסורתי השכיח ביותר באתיופיה הוא האנג'רה - מעין פיתה שטוחה, דקה, מחוררת (בדומה לפנקייק או ללחוח התימני) בטעם חמצמץ, העשויה מזרעי דגן הטף. יש המכנים את האנג'רה על טהרת הטף, ויש שמערבבים אותה עם מרכיבים נוספים - מיני דגנים אחרים, גרגרנית החלבה ועוד. האנג'רה מהווה את הלחם הבסיסי אצל יהודי אתיופיה, והיא נאכלת עם רוטב מתובל (ווט) במיגוון מאכלי בשר, ירקות וכו'. באזורים שבהם היה הטף שכיח באתיופיה נהגו להכין ממנו מצות בפסח. את גרגרי הטף קונים יהודי אתיופיה בארץ בחנויות מיוחדות, ומקורם ביבוא מאתיופיה.

<לחץ לקבלת איור 1-328-25>

בארץ עלתה השאלה, אלו ברכות יש לברך על המאכלים העשויים מטף, ובמאמר זה נתמקד רק בשאלת ברכת הלחם העשוי על טהרת גרגרי הטף.

הטף מכונה בעברית בן-חילף חבשי (*Eragrostis tef*), צמח חד-שנתי ממשפחת הדגניים (*Gramineae*), שגובהו 60 - 90 ס"מ. אורך העלים הוא כ- 15 ס"מ, רוחבם - 2 מ"מ, והוא בעל נדנים (בסיסי העלים העוטפים את הגבעול כצינור) המכוסים שערות לבנות בחלקם העליון. המכבד (התפרחת) דלילה ומבודרת. לטף זנים רבים הניכרים בצבעי הגרגרים הקטנים, משחור ועד לבן.

מוצא הצמח הוא בצפון-מזרח אפריקה. הטף גדל באדמה חולית, והוא בעל עמידות לתנאים קיצוניים - קרה ויובש. הצמח מהווה גידול חקלאי חשוב באתיופיה (כשליש מכלל מיני הדגניים) ומשמש למספוא, לנוי וכאמור גם למאכל 2.

א. הגדרת 'דגן' ויחס הטף אליו

1. גידול ארץ-ישראלי

בספרות חז"ל נכללים בדרך כלל במונח 'דגן' רק חמישה מינים - חיטה, שעורה, כוסמת, שבולת-שועל ושיפון³. להגדרה זו יש השלכות להלכות חלה ואיסור חדש (משנה חלה א,א), מצה וחמץ (בבלי פסחים לה,א; מנחות ע,ב) וברכת מאכלי הדגן.

גם ברכת "המוציא לחם מן הארץ"⁴ נאמרת רק על לחם העשוי מחמשת מיני הדגן שנמנו לעיל, וכלשון הרמב"ם בהל' ברכות ג,א:

חמישה מינין הן: החיטין והשעורין והכוסמין ושבולת שועל ושיפון... וחמישה מינין האלו - כשהן שבלים, נקראים תבואה בכל מקום; ואחר שדשין וזורין אותן נקראין דגן; וכשטוחנין אותן ולשין את קמחן ואופין אותן נקראין פת. והפת הנעשה מאחד מהן היא הנקראת פת בכל מקום בלא לווי. האוכל פת חייב לברך לפניו: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם המוציא לחם מן הארץ, ולאחריה ארבע ברכות.

כדי לבחון אם הטף נחשב לאחד מחמשת מיני הדגן, יש לזהות את חמשת המינים הללו. אולם לצערנו אין לנו כיום זיהוי מוחלט לגבי כל חמשת מיני דגן⁵.

בירושלמי חלה פ"א ה"א מובאת דרשתו של ר' שמואל בר נחמן מהמילה 'גבולתו' (ישעיהו כח,כה): "לחם - עד כאן גבולו של לחם". כלומר: רק חמשת המינים הנ"ל נכללו ב'גבולות' הקבוצה המוגדרת כ'לחם' החייב בחלה. החיוב מדאורייתא להפריש חלה חל רק בארץ-ישראל (ומדרבנן גם בחו"ל)⁶. דרשה זו מחייבת לומר שחמשת מיני הדגן גדלו בתקופת המקרא ובתקופת חז"ל בארץ-ישראל, וכל מין שלא גדל אז בארץ אינו יכול להיכלל במיני הדגן. מדברי הגמרא בפסחים לה,א עולה שמדובר במיני דגן ספציפיים, ולא בשמות קיבוציים שבהם נכללים כמה צמחים.

מסתבר שהטף לא גדל בארץ-ישראל בתקופות הקדומות. אין לכך ראיות מהמקורות הכתובים ולא מהממצא הבוטני-ארכיאולוגי. למינים האחרים מהסוג בן-חילף (*Eragrostis*) שגדלים בר בארץ אין חשיבות תזונתית, וחלקם אף מוגדרים כצמחים רעים. אין לנו מין דגן תרבותי אחר שדומה בתכונותיו ובמראהו לטף, שעשוי להוות מועמד מתאים לזיהוי כאחד מחמשת מיני הדגן. למרות שאין לנו זיהוי חד משמעי לגבי שלושת המינים שבולת-שועל, כוסמת ושיפון - הרי שאיש לא הציע לקשור אותם לטף, לא מצד הפרשנים המסורתיים ולא מן החוקרים המודרניים.

2. קריטריון החימוץ

מיני הדגן המוכרים בהלכה מגיעים לידי חימוץ, וכלשון הרמב"ם בהל' חמץ ומצה

אין אסור משום חמץ בפסח אלא חמשת מיני דגן בלבד; והם שני מיני החיטים, שהן החטה והכוסמת, ושלושה מיני השעורים, שהן השעורה ושבולת השועל והשיפון. אבל הקטניות - כגון: אורז ודוחן ופולין ועדשים וכיוצא בהן - אין בהם משום חמץ, אלא אפילו לש קמח אורז וכיוצא בו ברותחין וכסהו בבגדים עד שנתפח כמו בצק שהחמיץ, הרי זה מותר באכילה, שאין זה חמוץ אלא סרחון.

תהליך החימוץ נעשה בין היתר על ידי אנזים בשם בטא-עמילזה שמפרק את העמילן. אנזים זה נמצא בחיטה ובשעורה, והוא חסר באורז, בדוחן ובקטניות אחרות. לפיכך מתקיימת באחרונים תסיסת סרחון, ולא תסיסת חימוץ 7. גורם נוסף המשפיע על תפיחת העיסה, דביקותה, גמישותה ויצירת הנקבוביות של הלחם הוא החלבון גלוטן.

על מרכיב הבטא-עמילזה בטף אין לנו נתונים. הגלוטן נמצא בטף בריכוז של 44. 55 אחוז. ריכוז גבוה זה מביא לכך שבתוספת מים עוברת עיסת הטף תהליכי תסיסה מוגברים, והיא תופחת יותר מכל שאר מיני הדגניים הרגילים. אולם כיון שכאמור חימוץ קיים רק בחמש מיני דגן, ואילו בשאר הקטניות הוא מוגדר כסרחון, אין להתרשם מהמראה החיצוני של תפיחת העיסה של הטף.

ב. מיני דגן בעלי מעמד מיוחד

מלבד פת העשויה מחמשת מיני דגן, נזכר בספרות חז"ל לחם ממיני גידולים אחרים: אורז, דוחן, פרגין, שומשמין וקטניות (משנה חלה א,ד). בסוגיית הגמרא הדנה על ברכת הפת (ברכות לז,א) ניתן מעמד מיוחד לאורז ולדוחן, והם מהווים מעין דרגת ביניים בין קבוצת חמשת מיני הדגן ובין קבוצת ה'קטניות'.

1. אורז

האורז (*Oryza sativa*) הוא צמח שמבחינה בוטנית משתייך למשפחת הדגניים, אך מבחינת ההלכה אין הוא נכלל בין חמשת מיני דגן. יחיד הוא ר' יוחנן בן נורי הסובר שהאורז הוא מין דגן גם מבחינה הלכתית - ברכתו 'המוציא' (ברכות לז,א), חייבים על חימוצו כרת ואדם יוצא ידי חובה באכילת מצה ממנו בפסח (משנה חלה א,ד; בבלי פסחים לה,א וקיד,ב) 8.

אף שלא התקבלה דעת ר' יוחנן בן נורי להלכה, מכל מקום ניתן לאורז מעמד מיוחד (כנראה בשל קירבתו לדגן). הכוסס את האורז מברך לפי הבבלי (ברכות לז,א) בורא פרי האדמה, ולפי הירושלמי (חלה פ"א ה"ו): "בורא מיני זרעונין". אורז שנאפה כלחם - ברכתו לפי רבן גמליאל "בורא מיני מזונות" לפני אכילתו, וברכה מעין שלוש לאחריה; לפי חכמים מברך לפניו בורא מיני מזונות, ולאחריה בורא נפשות; ולפי רב ושמואל אין

יתרון לאורז על שאר הקטניות, וברכתו - גם אם נאפה - שהכל לפני האכילה,

ובורא נפשות לאחריה 9. מעמדו המועדף של האורז נקבע גם בשל היותו בעל חשיבות תזונתית גבוהה (טור או"ח סי' רח).

אמנם גם הטף הוא בעל הרכב תזונתי גבוה (הוא מכיל ברזל בכמות גבוהה 10), אך תפוצתו היא מצומצמת, ואין הוא מתקרב לחשיבותו הכלכלית של האורז בעולם. נראה שאפילו לפי דעת חכמים אין לברך 'מזונות' על הלחם הנעשה ממנו.

2. דוחן

הדוחן הוא לפי רוב הדעות צמח ממשפחת הדגניים המכונה בשפה המדעית *Panicum miliaceum* ובערבית בשם ד'ח'ן 11. חלק מהראשונים הבינו שרבי יוחנן בן נורי לא התייחס לדוחן כיון שמעמדו הוא פחות מהאורז, ולכן אין ברכתו 'המוציא'; אבל לפי חכמים מעמדו זהה לאורז, שכן כמו האורז הוא בעל ערך תזונתי גבוה, ולכן ברכתו היא 'בורא מיני מזונות' 12. לדעת בעל הלכות גדולות (עמ' 87) דרגתו של הדוחן נמוכה מהאורז גם לדעת חכמים, וברכתו היא 'בורא פרי האדמה'. לדעת הרי"ף (ברכות כו, א בדפי הרי"ף), הרמב"ם (הל' ברכות ג, י), התוספות (ברכות לז, א ד"ה תיובתא) והשו"ע (או"ח רח, ח) מעמדו של הדוחן הוא כמו זה של שאר מיני הקטניות, שברכתם 'שהכל', ולבסוף 'בורא נפשות'.

דומה שמעמדו של הטף כמרכיב מזון בסיסי ושכיח בעולם הוא נמוך לא רק בהשוואה לאורז, אלא אף בהשוואה לדוחן, ועל כן יש לברך עליו 'שהכל'. אולם גם אם נשווה את מעמדו לדוחן, הרי שבני העדה האתיופית שקיבלו עליהם כיום לפסוק לפי מנהגי הספרדים ועדות המזרח, לכאורה יברכו על הטף ש'הכל'.

3. סורגום (דורא)

הדורא (*Sorghum vulgare*) מזוהה ע"י ר' נתן אב הישיבה 13 עם ה'פרגין' שבספרות חז"ל (משנה חלה א, ד ושביעית ב, ז). מכל מקום, בספרות חז"ל אין לגבי גידול זה התייחסות מיוחדת לגבי מעמדו כמין דגן, ובפשטות מדובר במין 'קטניות', שברכת הפת ממנו היא 'שהכל' 14.

לפי חלק מהחוקרים אפשר שהסורגום כגידול חקלאי שכיח לא היה ידוע בתקופת חז"ל, והוא התפשט בעולם מאזור אפריקה רק בעקבות כיבושי האיסלאם 15. מהבחינה הזו מדובר בגידול הקרוב ביותר מבחינת מעמדו ותכונתו לטף.

-332-

ג. מעמדו של לחם עיקרי באזור מסויים

על רקע היות הטף מאכל עיקרי ויחיד באזורים אחדים באתיופיה, יש מקום להשוותו לסורגום ולדוחן בתימן, במחוזות שבהם שימשו אלה כמרכיב מזון בסיסי. הברכה על הסורגום ועל הדוחן מובאת בתשובה שנשלחה על ידי ר' אברהם בן הרמב"ם (מהדו' פריימן וש"ד גויטיין, ירושלים תרצ"ח, סי' פד, עמ' 126 - 127) לקהילה יהודית אחת בתימן, ששם שימשו אלה כמיני דגן יחידים:

התבוננו במה שהזכרתם בעניין הדראה והדוחן (דח'ן), ושהם מאכל רוב בני

ארצכם ואין אוכלים חיטה אלא מעוטם, ושנתפשט המנהג אצלם כמו שאמרתם, משום כך שאתם מברכים עליהם בסוף ברכה (=ברכת המזון). וזה תמוה... וברור מן התלמוד שההלכה בפת דוחן - בתחילה שהכל, ולבסוף בורא נפשות רבות...

ומה שהזכיר הטוען שברכת הזן משה ע"ה תקנה בשעה שירד המן, שהיה לחם שלהם אז - הרי יפה טען, ומורה זה על זכות ומוח ובינה מעולה. אלא שיש לומר בזה שתי תשובות. הראשונה - שאז כל ישראל היו נאספים במקום אחד, והמן היה לחם שלהם; ובני תימן אינם כל ישראל ולא רובם, ואין למדים אלא ממאכל רוב ישראל. והתשובה השניה, והיא המדויקה - שאין מברכים ברכת המזון מפני שלפי הקבלה ממש ע"ה תקן הזן בשעה שירד המן, אלא מפני שאנו מקיימים המצוה המפורשת בפסוק "ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלהיך על הארץ הטובה אשר נתן לך". והרמז בפסוק זה אינו אלא לתבואת ארץ-ישראל, שהיא שני מיני חיטים ושלושה מיני שעורים, כמו שבארו ז"ל בקבלה. ומסייע לקבלתם הכתוב "ארץ חטה ושעורה".

במסקנת התשובה סובר ר' אברהם בן הרמב"ם, שבני תימן צריכים לברך ברכת מזון ללא שם מלכות, כדי שלא תשכח ברכה זו מהם (שם, עמ' 128). אך דומה שאין הדברים חלים על יוצאי אתיופיה, שהרי נוסח הברכות המקובל על כל ישראל לא היה מקובל שם. נמצא, שהטף, כמו הדוחן והדורא, למרות שהם נחשבים למאכלים עיקריים, לעיתים יחידים באזור מסויימים, הרי שקביעת ברכתו - 'שהכל' - נקבעת על פי המקובל ברוב הארצות שבהם נמצאים רוב ישראל, וכך למעשה פסקו רבני תימן בדורות האחרונים 16.

ועדיין אפשר שברכת הטף היא "בורא פרי האדמה", כיון שכפי שהוא מוגש לאכילה זוהי 'דרך אכילתו' 17. אם כי בדומה לדוחן ולדורה הנזכרים לעיל, ברכתו היא 'שהכל' כמיני הקטניות.

דיוננו נסוב על לחם העשוי על טהרת הטף. נראה שדין דומה חל לגבי צמח ה'דגוסה', אשר מגרגריו מכינים יוצאי אתיופיה אנג'רה ובמיוחד משקה בשם 'טלה' (מעין בירה). הדגוסה הוא צמח ממשפחת הדגניים הנקרא אלבסינה קורקני (Eleusine coracana).

-333-

מינים אלו (הטף והדגוסה), כאשר הם מכילים גם חיטה או שעורה, קובעים אלה את הברכה לפי המרכיב העיקרי. ואמנם גם אנג'רה, העשויה מחמשת מיני דגן, ברכתה 'בורא מיני מזונות' ולא 'המוציא', שהרי היא עשויה מבלילה דקה ואינה מבושלת ונאפית בתנור כמו לחם 18.

ד. סיכום ומסקנות

א. הטף אינו יכול להימנות עם חמשת מיני דגן, ולכן אין לברך עליו 'המוציא', אף שבאזורים מסויימים באתיופיה הוא נחשב למאכל עיקרי.

II. שיטות שונות יש באשר לגידול בעל מעמד מועדף (מין דגן חשוב מבחינה תזונתית או מבחינת חשיבותו מבחינה כלכלית באופן יחסי בעולם) - האם ברכתו 'בורא מיני מזונות', 'בורא פרי האדמה' או 'שהכל'. לדעת רבנו יונה: כל דבר מזין (הדומה לדגן) ברכתו 'בורא מיני מזונות'.

III. חשיבות הטף אינה כחשיבותו של האורז. ניתן להשוותו למעמד הדוחן והסורגום (דורא). יש שפסקו לברך עליו "בורא פרי האדמה", שכן זוהי דרך אכילתו של פרי אדמה זה; אך כיון שעל דוחן וסורגום הורו לברך 'שהכל' נראה שהוא הדין למין זה.

IV. יש שהורה, שכדי לא להיכנס לספיקות בענין ברכת הטף עדיף תחילה לברך "המוציא לחם מן הארץ" על פרוסת לחם העשויה מחמשת מיני הדגן, ובכך לפטור את האנג'רה 19.

1. ברצוני להודות לכל הרבנים שקראו את טיוטת המאמר וחיוו את דעתם (לפי סדר הא"ב): הרב דוד דודקביץ, הרב אביגדר נבנצל והרב חננאל סרי. האחריות על הדברים היא של כותב המאמר בלבד.

2. א' פאהן, ד' הלר ומ' אבישי, מגדיר לצמחי התרבות בישראל, תל אביב 1998, עמ' 489; S. J.G. Ketema, Tef: *Eragrostis tef* (Zucc.) Trotter, Rome 1997; J.M.M. Engels (eds), *Plants genetic Resources of Ethiopia* Cambridge, Hawkes & M. Worede eds, 1991, pp. 28-29; I. Hedberg & S. Edwards (ed.), *Flora of Ethiopia and Eritrea*, vol. 7, Addis Ababa - Uppsala 1995, pp. 125-126.

3. ירושלמי חלה פ"א ה"א; בבלי נדרים נה"א (שם לדעת ר' מאיר בלשון בני אדם נכללים ב'דגן' מינים נוספים, אבל לא כך לפי חכמים, וגם לא בתור מונח הלכתי). וראה עוד פירוש המשנה לרמב"ם כלאים ב,ב; י' פליקס, החקלאות בארץ-ישראל בימי המקרא, המשנה והתלמוד, ירושלים תש"ן, עמ' 246 - 248.

4. אם הטף איננו מחמשת מיני דגן, הרי לא רק שאין ברכתו 'המוציא', אלא גם אם עשאוהו כ'פת הבא בכיסנין' (שעל טיבה יש כמה פרשנויות - עי' בסוגיית הגמ' ברכות מב,א ומפרשיה), שבת העשויה מחמשת מיני דגן מברכים עליה 'בורא מיני מזונות', בטף ברכתה כשאר פירות האדמה.

5. ראו למשל בענין הויכוח על זיהוי שבולת השועל, ר"י אפרתי, "לשאלת זיהוי שיבולת השועל", הליכות שדה, 57 (תשמ"ט), עמ' 11 - 15.

6. שנאמר "והיה באכלם מלחם הארץ" (במדבר טו,יט) - ספרי, במדבר שם; רמב"ם הל' בכורים ה, א. בתרגום ירושלמי לפסוק זה נאמר במפורש, שמפרישים חלה רק מחמשת מיני דגן, ולא מן אוריזא ודוחניא וקטני'.

7. ב"פ מונק, "ההבדל בין חימוץ וסרחון", תחומין א (תשמ"מ), עמ' 97 - 104; מ' זקס, בנספח למאמרו של הר"י אפרתי, "לשאלת זיהוי שיבולת השועל", הליכות שדה, 57 (תשמ"ט), עמ' 16.

8. מגרסת הירושלמי (חלה פ"א ה"א ופסחים פ"ב ה"ד) ושאר המקורות הארץ-ישראלים עולה שדעתו של ר' יוחנן בן נורי נסבה רק על ה'קרמית' - ראו: ד' הלבני, מקורות ומסורות: ביאורים בתלמוד (מסכתות עירובין ופסחים), ירושלים תשמ"ב, עמ' שעא-שעב.

9. בבלי ברכות דף לז; הלכות-גדולות, מהדורת ע' הילדסהיימר ח"א עמ' 86; רמב"ם, הל' ברכות ג,י. וראה עוד אנציקלופדיה תלמודית בערך 'אורז' (כרך א טור שעט).

10. Ketema (לעיל הע' 2), עמ' 15 - 16.

11. י' פליקס, הצומח החי וכלי החקלאות במשנה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 46; ז' עמר, גידולי ארץ-ישראל בימי הביניים, ירושלים תש"ס, עמ' 71. אבל ראה אנציקלופדיה תלמודית בערך 'דוחן' (כרך ז טור רכט).

12. תלמידי רבנו יונה לברכות (כו,א בדפי הרי"ף) בשם גאון אחד; רא"ש ברכות פ"ו סי' ח: 'דדוחן מזין זיין וסועד את הלב כמו אורז'. בטור או"ח סי' רח מובא בשם גאון, שברכת אורז וגם דוחן וכן 'בשאר דברים שאנו רואים דזייני' - מברך 'בורא מיני מזונות'; ספר האשכול (הלברשטאט תרכ"ח)

ח"א עמ' 64; ראבי"ה ח"א (מהדורת אפטוביצר) סי' קב, עמ' 81.

13. ראו גם פליקס, החי והצומח, עמ' 127; עמר, גידולים, עמ' 78.

14. כך פסק ר' יחיא צאלח, שו"ת פעולת-צדיק, ח"ג סי' פ.

15. ראו עמר גידולים, עמ' 78.

16. השוו: שו"ת פעולת-צדיק ח"ג סי' פ; ר"י רצאבי, פסקי מהרי"ץ (בארות-יצחק) ח"ה, בני ברק תשמ"ז, עמ' רפד-רפה. ר"י קאפח (בהערות למשנה-תורה הל' ברכות ג,ד, עמ' תקכט) סבור לפי זה, שמעמדו המיוחד של האורז, אינו קשור לדעתו של ר' יוחנן בן נורי, אלא הוא הוקנה משום שמיליוני בני אדם בהודו וסין ועוד חיים על אורז, ומהבחינה הזו אין כל גידול שמשתווה לו בערכו התזונתי ובתפוצתו העולמית.

17. וכך סובר הרב אביגדר נבנצל. הוא כתב לי שדעת הרש"ז אוירבך היתה שעל שוקולד יש לברך "בורא פרי העץ", הואיל וזו דרך אכילתו של פרי הקקאו. והוסיף: "אף שלא הורה כן למעשה, מאחר שמנהג העולם לברך עליו שהכל, מכל מקום הורה לי שאם אכלתי פרי עץ, ורצוני עתה לאכול שוקולד לברך תחלה 'שהכל' על משהו אחר."

18. וכן קבע הר"י קאפח (בהערותו למשנה-תורה הל' ברכות ג,ט הערה כא, עמ' תקכו). באשר למאכל ה'לחוח' התימני, שהוא פטור מהחלה מפני שעיסתו דלילה מאד וברכתו בורא מיני מזונות, אפילו קבע סעודתו עליה.

19. כך בשם הרב יוסף הדנה, הרב הראשי ליהודי אתיופיה - ראו: א"א ידידיה וי' רוזן, עד עלות השחר, אור-עציון תשס"ג, עמ' 92 - 94.